

Четрдесет пета, рођење врлог новог света, или Шта се све види из библиографских података

Жарко Војновић
Народна библиотека Србије, Београд
stevlovi@gmail.com
ORCID 0009-0009-7611-2694

Сажетак

Извођење библиографских анализа у нашој пракси изузетно је ретко, што је вероватно последица недовољне развијености библиографске теорије, која би показала не само домете библиографског посла него и његов дубљи смисао. Ретроспективна национална библиографија по својој карактеру бави се великим количинама књижевне грађе, због чега сама по себи пружа велике могућности за различите аналитичке захвате. Пошто је усмерена ка прошлости, згодна је за историографску обраду, нарочито уз употребу статистичког метода. Стога рад доноси преглед библиографског материјала насталог 1945. године на територији новоустављене југословенске социјалистичке државе, првенствено Социјалистичке Републике Србије. Циљ је да се демонстрира како се рашчлањавањем целине књижевне грађе изабраног периода могу открити и тумачити историјске и политичке промене на одређеном простору и како се то одражава на одређену историјску заједницу, у овом случају српску, а затим и на сам карактер националне ретроспективне библиографије, после парадигматског преокрета који се несумњиво одиграо.

Кључне речи: ретроспективна библиографија, 1945, библиографска анализа, Срби, књига, пропаганда

Треба ли национална библиографија, и зашто?

Национална ретроспективна библиографија не може ни у којем случају побећи од тога да стоји као огледало заједнице на коју се односи и ради које се, уосталом, израђује. Уобичајено је рећи да она представља њен културни, духовни, интелектуални портрет,¹ и то је без сваке сумње тачно, мада много зависи од умећа њеног читања. Шта један народ мисли о себи (ако колектив заиста има ту способност) и како доживљава своје биће на дијахронијској линији, и да ли су му сећања жива и аутохтона или археолошки реконструисана, такође би се могло установити из рендгенског снимка његове ретроспективне библиографије, ако се начас занемари чињеница да је бављење књигом на било који од доступних начина било увек, код свих народа, занимање изразите мањине. Уз то, сама ретроспективна библиографија никако да у друштву стекне онај статус који јој желе они што се њоме баве професионално, иако се можда више него ико други суочавају са питањем идентитета, које се после постмодерног експеримента поново намеће као битно, у време умирања једнополарног политичког света и све очигледније сеобе народа. Осим тога, дуге су епохе у којима се књигом не бави скоро нико, јер се умеће баратања словима задржавало понекад само у појединим оазама, па се чини да је питање књиге и њене улоге некако чак и прецењено. То се не односи, рецимо, само на такозване

¹ Наталија Константиновна Леликова, „Национална библиографија у цифрову епоху: међународна регулација и отечественији пример“, *Библиосфера* Но. 2 (2021): 38.

мрачне периоде ропства, попут османског у српском случају, него и, парадоксално, на време потпуне (мада очигледно привидне) слободе и незамисливих могућности, као што је данашње, обележено књижном хиперпродукцијом која је саму књигу довела до опасних граница бесмисла, а уз то се претвара и да не види да је дигитални варварин одавно срушио зидове те умишљене хуманистичке тврђаве. Просветитељски библиолатријски идеал одржава се још само зато што не постоји никаква паметнија идеја о томе на који би се начин човечанство дало развијати у правцу постизања опште среће, уколико оно уопште хоће, у својој целини, да остане уз застарела просветитељска схватања. Зато тренутно ни не можемо замислити шта ће у блиској будућности бити са књигом и њеним друштвеним положајем, у којем год да се облику овај медијум буде налазио.

Следствено томе, не зна се ни колико ће бити потребе за прошлосту као извором заједничног бића, па тако ни за инструментима њеног историографског обрађивања, каква је управо ретроспективна библиографија, и да ли ће бити икакве традиционалне заједнице истог језика, обичаја, сазнања и ауторефлексија која би била њен носилац и чији би она била заузврат израз. Дуго неговање агностичке свести изазвало је, због њеног раскида са смислом историје, и неповерење у будућност (поверење суштинско, а не декларативно). Стога би се рекло да се једна од главних битака данашњице води између оних који духовну аутокастрацију намећу као општи интерес и оних који упркос свему не би желели да се разаспу без трага у бездану заједничког самозаборава. Избегавајући овом приликом подробније бављење прилично оправданом сумњом да се глобална идеолошка кретања не јављају као некакви спонтани процеси него као део духовног инжењеринга који први пут у историји света може технолошки да обухвати целу популацију планете, треба подвући и јасно видљиву чињеницу отпора тим захватима. Пошто су ови савремени токови у свим својим варијететима толико комплексни да је о њима тешко и мислити, треба се одредити за емпиријску једноставност која налаже да се, осећајући потребу за заједничким преживљавањем, нађе и стварни ослонац, којег нема без озбиљног урачунавања историјског искуства. Оно се може представити на разне начине, а један од њих је, занимљиво, ретроспективно-библиографски и не односи се, у овом случају, на толико удаљену прошлост. Уз то, искушења су била слична: глобална идеологија у успону, политичка религија новог доба устремила се на стари идентитет, желећи да произведе новог човека, очишћеног од својих историјских сазнања и уврежених схватања.

Библиографија и политичке идеје, укратко

Изразом „четрдесетпета“, поимениченим редним бројем који се претворио у симбол, у народу се означава један крај и један почетак, као граница два света. То је, у ствари, колоквијални назив за парадигматски прелом који се тада збио. Иако није први у српској историји, рекло би се да је оставио најснажније последице управо на пољу идентитета, највероватније зато што је спровођен по програму, комбиновањем насиља и просвете. Овде је занимљив овај други чинилац (требало би га, у ствари, писати под наводницима), јер може бити предмет библиографске анализе; тачније, он сам је произвео толико специфичну количину библиографске грађе која је сама кадра да, без припомоћи икаквог другог историографског истраживања, чак и уз апстраховање свих других знања, посведочи о заиста дубоким променама до којих је готово напречац дошло, о њиховим извођачима, општим идејама и начинима спровођења и о смислу свега тога. Ако је на почетку истакнуто да ретроспективна библиографија показује шта народ, условно речено, о себи мисли и зна, можда ће се моћи закључити и да она може показивати и шта неко други о њему мисли, то јест шта би тај народ по нечијој замисли требало да буде.

Први објављен библиографски одговор на просто питање: која је књига српска, и како се то зна? (то је и одговор на питање ко су Срби) дао је Стојан Новаковић (*Српска библиографија за*

новију књижевности, 1869), учинивши то врло рестриктивно.² Разлог је у прихватању идеологије југословенства, која је, с једне стране, намеравала да побрише националне границе између јужнословенских народа, називајући књижевност *нашом* и језик *нашим*, али са друге стране није могла пренебрегнути емпиријску убеђеност у засебно постојање свог народа, тим пре што је вуковско, романтичарско поколење, избило на глас управо са свога српског национализма. Парадоксалност ове ситуације изазваће приличну идентитетску схизофренију, коју наши романтичари нису желели признати, често чак ни приметити: националне границе требало је превазилазити, али су се због именовања националне библиографије оне ипак морале оцртати. То означавање обима испало је по српску страну неочекивано сужено. Новаковић је у Србе убројао само оне православне Србе који су књиге штампали ћирилицом на српском језику (уз црквенословенски као језик Цркве). На овај начин је српска библиографска стварност на самом свом монографском зачетку непоправљиво кривотворена, а српски народ сведен у оквире ове историјске и са српског становишта антикултурне парадигме. Та ће се идентитетска збуњеност српских културних делатника показати фаталном кад настану довољно неповољни политички услови, а њен библиографски одраз видеће се при крају овога рада.

Иако покушаји свесрпске интеграције на територијама тадашње Србије, Аустроугарске и Османског царства нису јењавали, они су ипак непрестано разводњавани југословенским визијама, док је, са друге стране, било изузетно тешко одупрети се бечком и ватиканском пројекту кроатизације западно од Дрине, такође и бугаризацији на подручју Старе Србије и Македоније. Премда је поразом ових сила у Првом светском рату и коначним стварањем српске државе изгледало да је српско питање кренуло добрим путем због просте околности да се већина Срба нашла у једним границама, потискивање српског националног имена у корист вештачког југословенског идентитета изазвало је нову критичну подељеност српске националне свести. У међувремену, на истоку, у некадашњој Русији, јавља се сила која намерава да унутарње југословенске неспоразуме претвори у национално питање, које би југословенску државу расточило по границама између постојећих и још увек непостојећих народа, науштрб српског, који се са овог становишта посматрао као носилац хегемонистичке силе, пошто је династија била српска³; претходно је то изведено на простору уништене руске империје. Разуме се да се овакви подухвати не могу до краја спровести употребом просте силе, која физички уклања неподобне, нити само политичким средствима, која неподобнима онемогућава учешће у јавном животу, па се стога упоредо са њима обавезно изводи и свепрожимајућа идеологизација путем штампане речи. То је и један од разлога акцијâ масовног описмењавања, јер је потребно да се кратки политички манифести путем новина и брошура што ефикасније шире и што брже усвајају.

Ако је тако, очекивано је и да се темељито промени библиографски пејзаж. Нема двојбе да је његова анализа оно што недостаје историји српске културе, али и политике. Сама по себи, књига стоји на пресеку свих разноврсних збивања у друштву, кренувши од ње може се стићи куда се жели и куд год да се пође, стићи се на крају до књиге. Иако библиографски рад сам по себи не укључује вредновање, анализа без њега тешко може. Она ће у најмању руку покушати одговорити на нова проста питања: какве књиге? чије књиге? коме и зашто намењене књиге? и чему оне служе? Пресек тих одговора могао би бити сличан документарном филму који би у сведеној форми можда био кадар схематски оцртати најважније значајке почетка једне нове епохе.

² Основна анализа Новаковићевих критеријума српске ретроспективне библиографије: Жарко Војновић, „Српски поглед на српску националну библиографију (коначно)“, *Верзал Година* 1, број 1 (2021): 42–44; Исти, „Зашто је нека књига српска и како се на то питање одговарало од Шафарика до данас“, у *Српска књижевност у историјама књижевности*, уредник Злата Бојовић (Београд: САНУ, 2022), 169–170. Занимљиво је, и више него индикативно, да нико међу Србима није тада, а ни касније, Новаковићеву концепцију јавно довео у питање.

³ Одлуке Дрезденског конгреса 1928: *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. 2, Конгреси и земаљске конференције КПЈ: 1919–1937*. (Београд: Историјско одељење Централног комитета Комунистичке партије Југославије, 1950), 152–156.

Експеримент и налази

Да би се овакав аналитички подухват одиграо у виду чистог експеримента, најбоље би било замислити како о 1945. години у свету и код нас не знамо баш ништа; и не само то, него и да смо припадници неког другог народа и културе. У ствари, овај покус може извести и прави српски библиограф који је отишао на дуго путовање и вратио се тек крајем 1945. То би му омогућило да, отресавши се својих победничких или побеђених предака, предрасуда, па и чак и научно утемељених гледишта, библиографске податке сагледава беспристрасно, најпре очима статистике. Пошто она сама по себи не значи ништа уколико се не користи компаративни метод, морала би се изабрати још једна стајна хронолошка тачка, разуме се, старија. То би могла бити година 1940, при чему бисмо се и даље претварали да не знамо шта се између тих година збива у свету и да је та година изабрана због некаквог минималног протока времена у којем би се извесне промене могле боље сагледати. Писац овог огледа прегледао је стога српску и југословенску издавачку годину 1940, донекле заиста као непознату земљу, јер му раније није требало да је походи. О њој, у ствари, нема са тражене тачке гледишта ништа нарочито ни да се каже. Само бројање и разврставање издања немају посебнога смисла, а квалитативно она се не разликује ни по чему важном од, рецимо, 1935. или 1930. године. Све су то мањевише слични делови једног истог света, у којем нема превише назнаке дисонантних тонова који би у догледно време могли постати конкурентни, а камоли преовладавајући. То, наравно, не значи да се не би могле спровести разне другачије анализе, на пример, о усвајању двоазбучности. У ствари, ова година може послужити, као што је већ и речено, само као основа за поређење са годином изабраном у блиској будућности. Стога, треба добро погледати има ли шта библиографски ново и неочекивано у тој наизглед насумице узетој години 1945.⁴

Библиографске анализе (онолико колико их код нас уопште има) углавном се не усредсређују на персонални чинилац, тачније, не баве се питањем библиографског присуства појединаца у општој библиографској маси, тежиште се најчешће премешта ка предметном и садржајном рашчлањавању, које служи за оцртавање духа времена. Тако се ни у 1940. години не може установити никаква помена вредна доминација једног или групе аутора, по чему се ова година не разликује од претходних. Ту се не рачунају евентуална сабрана дела разних писаца која би својом вишетомношћу изазвала њихово статистички чешће помињање, нити моду времена, која поједине писце у току неколико година избацује у први библиографски план, но само ако се пореде са другима, док се у општем холограму проматраног периода свеједно једва примећују. Међутим, већ први поглед на 1945. казује да се ствари значајно мењају, као да се у међувремену догодило нешто крупно и несвакидашње: долази до веома честог и, у односу на ранија библиографска искуства, несразмерно појављивања једних и истих ауторских имена, у веома високој фреквенцији. И не само то: у питању су имена која су дотад била сасвим непозната, или су обитавала на крајњим маргинама библиографског простора. Већ ова околност по себи довољна је да посведочи да је у ванбиблиографском свету дошло до чудноватих збивања.⁵

Прво од тих имена је апостолско, а изгледа на први поглед чак и шифровано: Тито. Најчешће се јавља у том простом облику, без икаквог другог антропомастичког додатка који би га ближе објаснио. Тек понекад и понегде, али веома ретко, на понекој књижици јавља се

⁴ У обзир је узета само књига. Сва периодика и велико мноштво чланака објављених у њој засад су изостављени, најпре што би то био методолошки другачији поступак, а потом и стога што периодична издања начелно могу бити плод рада било које интересне групе, чији би утицај у јавности било тешко измерити, при чему је питање колико би то због ефемерности ове врсте публикација било уопште исплативо. Ипак, на општем нивоу било би значајно утврдити следеће: да ли је свако (и ко све није и зашто) имао право да издаје новине и часописе у 1940. и 1945. години.

⁵ Анализа која овде следи заснована је на библиографском материјалу насталом у току рада на српској ретроспективној библиографији, који се одвија на Одељењу за библиографију Народне библиотеке Србије. Основни извор ове сирове грађе јесу електронски каталози националних библиотека на подручју некадашње социјалистичке Југославије.

и оно што личи на име и презиме, на основу чега се ова реч може препознати као надимак: Јосип Броз Тито. Изузетно чуђење изазива чињеница да је то име дотад библиографски потпуно непознато, а да у 1945, готово одједном и изненада, искрсава одаасвуд, толико често да се чини да се претворило у костур око којег се слаже ново библиографско тело. У ћириличним књигама оно је потписано 24 пута, а у латиничним много више, скоро 50.⁶ Осим тога, откуд српском библиографијом – и библиографијом српскога језика – одједном тако очигледно да завлада име које очигледно није српско, ни именом ни презименом ни надимком? Јасно је да иза тога мора стајати неки крупан поремећај, и још – да је тај Тито неки невероватно плодан писац, чим у једној години успева издати толико дела, највероватније различитих, што не може бити никако јефтино. Али остаје загонетка: где је досад био, и како се тек сад напречац појавио? Но, ако се боље погледа тај чудновати библиографски низ, видеће се да се на насловним странама уз надимак готово обавезно у атрибуту појављује именица „маршал“. Ту је, дакле, велики део одгонетке: тај Тито је, извесно, какав врховни војсковођа, који има обичај и да пише, попут Гаја Јулија Цезара. Нема зато друге него видети каква су и колика та дела, а нарочито какве се битке описују. Међутим, помна претрага и спољашња испитивања изазивају још једно чуђење: сва та дела једва да прелазе табак или два хартије, и то малог формата, а има их и много краћих, доста таквих тањушних брошурица. Сигурно је он, дакле, некакав плодан ратни приповедач, новелиста који нема времена да сакупља своје приповетке у збирку, па их штампа појединачно? А кад се проуче или прочитају наслови онда се сазнаје, опет са чуђењем, и ово: тај Тито – уопште није писац, иако има толика силна дела у једној години. Он је – говорник. Он беседи и беседи, на седницама, пред женама, пред омладином, на скуповима, и изгледа да је увек с њим неко ко марљиво стенографски бележи и потом преноси његово слово на папир, а после се то све штампа и разашиле *urbi et orbi* у малим свешчицама. Тај очигледно славни војсковођа – јер Срби дотад ни не знају за маршале – и уз то славни беседник – јер никад ничијих говора одједном није толико штампано – постао је Србима толико важан, иако сигурно није Србин, да се већ о њему, такође у штампаној форми, испредају и праве легенде, певају му се и песме у којима се уз музику Јосипа Славенског назива „љубичицом“, а маловажни социјални песник Зоговић, опет на два писма, у стиховима испреда песму о његовој биографији, зовући га „другом“: то је још једна необична ствар, јер је јасно да није само песников друг, него општи, па тако и српски. Ако је тако с књигом, колико ли би га се тек нашло у новинама те године, које и иначе воле да преносе важне говоре?

Овај нови и никад виђени персонални библиографски портрет 1945. године изазива код посматрача још једно логично питање: пошто ниједан војсковођа не ратује сам – увек су ту и побочници, ађутанти, капетани – нема ли у библиографском пресеку и некога од њих, исто тако досад Србима непознатих именом, појавом и делом (осим можда полицији, али она избегава да обелодањује своје архиве, па је за библиографију традиционално мртва)? Сумња се одмах показује оправданом, јер пред српским читаоцем искрсава и дотад незнана фигура Едварда Кардеља, који му је дао прилику да се у преко четрдесет брошура, и ћирилицом и латиницом, само у овој години, упозна с његовим мислима, које су најтешње везане уз мисао и дело војсковође и беседника, а неке су толико важне да се штампају у различитим варошима, на разним језицима. Није ни то све, јер Кардељ очигледно уме добро да објашњава поједине важне идеје, па га тако има и у књижицама које нису под његовим именом, него под неким општим насловом. Ни он сигурно није Србин, иако га у српској библиографији има више од Вука Караџића... – не, Вука у овој години уопште ни нема... Није то ни извесни Зихерл, који се

⁶ Овом приликом неће се раздвајати београдска и загребачка издања, јер је реч о истом феномену, из истих извора, па ће у анализу, без подробнијег навођења библиографских података, бити уврштена и понека од оних штампаних ван граница тадашње Србије, најчешће у Загребу, тим пре што су сами текстови углавном истог порекла. Тамо су овакве књиге подразумевано штампане латиницом, али су и као такве намењене уједно Србима као народу који је изнео својом жртвом и на својим плећима рат и успут комунистичку револуцију, и који ће на тај начин убрзано изгубити ћирилицу.

такође однекуд појавио с мноштвом књижица. Где ли су онда Срби у српској библиографији, штампа ли се у Београду макар једно важно српско име? На срећу, ето Иве Андрића, иако није зарадио, барем дотад, углед пуноважног Србина, ту су његова нова дела, па сад већ изгледа да се библиографска „четреспета“ ипак није појавила *ex nihilo*; али ипак, тих дела је само четири... Има ли још бар кога из света српске књижевности? Има, зове се Милован Ђилас, мало ко је за њега додуше и чуо, али то више и није толико важно, јер су његове брошуре и мноштво написа скривених под општим насловима ближи војсковођи и његовом идејном доглавнику Кардељу него Андрићу, па у књижевност и не спадају; нарочито је занимљив онај о црногорском националном питању. Ђиласу у томе помаже и један Београђанин (коначно!), иначе сликар, Пијаде, који такође објашњава извесне идеје и праксе, а коначно се под својим правим именом, уместо псеудонимом Р. Босанац, појавио и Родољуб Чолаковић, раније познат као атентатор⁷, а сад писац који учи „о лажном и правом српству“. На тај начин, може после свега с извесним олакшањем рећи српски библиограф, успоставља се ипак извесна повезаност с прошавшим годинама и деценијама, а ако путовање кроз ову годину настави, несумњиво ће пронаћи још познатих му имена. Једино му још неће бити јасно куда и зашто многи несташе и како толики непознати или некад неважни одједном испредњачише.

Но, шта је с идејама? Библиограф књигу не гледа само споља као објекат који треба описати на основу његове појавности, он је мора и читати, макар и дијагонално, барем прву страну сваког табака, да би је могао предметно описати. Ипак, понекад га сама та спољашњост одреши од тог заморног посла, јер су неки наслови довољно декларативни. И не само наслови. Година 1945. у том погледу толико је јасна да се чини да библиографу никад није било лакше; али, то не значи да се он поново неће чудити, јер садржаји који се овај пут масовно јављају и готово намећу били су, до пре извесног времена, на самим библиографским маргинама. Пребирајући по насловним странама, он ће приметити да мноштво књижица, а овај пут и неких правих књига, носи ознаку под називом „Библиотека марксизма-лењинизма“, а на приближно половини исто то стоји латиницом. Овде ће му се магла недоумевања почети неумитно и неповратно разилазити, јер ако оно, што је доскора живело у библиографском подземљу, одједном искрсава на светлост дана и постаје основни податак библиографске статистике, то значи само једно: оно чега се већина бојала, а многи прижељкивали, коначно је дошло Србима, и не само дошло, него и завладало, без остатка. Буде ли и даље хтео проверавати, уколико му ово не буде довољно, моћи ће се без икакве муке у то уверити. А ако му је по чему познат образац по којем се све збивало у СССР-у, јер се много о томе писало, знаће шта да тражи и код нас. Може се опет послужити персоналним методом како би испитао нема ли сада и у српској књизи неких целом свету познатих имена, везаних за тзв. Октобарску револуцију и живот устројен потом по њеном калупу, тачније – Лењина и Стаљина. Налаз је веома богат. Лењин као аутор није непознат српској библиографији, премда су старија издања била ретка и сиромашна, и са великом празнином од раних двадесетих до 1940. године, кад је коначно дошло до дипломатског „отопљавања“⁸ (не рачунајући она која су у међувремену штампана у Москви за југословенске народе). Насупрот томе, вођа комунистичке револуције доживљава 1945. године прави процват на српском језику: забележено је под његовим именом 18 ћириличних и 16 латиничних издања. Нарочито, да би могао и код нас стећи врховни статус, објављено је само у току те године целих седам његових биографија (међу њима и књига о његовој мајци). Слично је и са Стаљином: под именом Лењиновог наследника, за којег српска библиографија дотад готово ни не зна, штампано је на српском језику десет ћириличних наслова и најмање 15 латиничних. Није изостало ни његово биографско приказивање народу, јер су објављена

⁷ Dragan Marković i Ljubiša Ristović, *Politička suđenja*. 1 (Beograd: Partizanske staze, 1969), 148–159.

⁸ Миладин Милошевић, „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“, *Историјски записи* Год. 75, бр. 3–4 (2002): 99–124.

четири његова животописа, па се тако Цугашвилијева фотографија нашла и на почетку једног од школских уџбеника руског језика. Осим овога, тешко је побројати брошуре које истовремено хагиографски говоре о различитим достигнућима и делима ова два нова великана. И да би се употпунила плејада револуционарних вождова, у 1945. години објављивана су у неколико наврата и дела Георгија Димитрова, па чак и једна његова биографија. Тако је стварана нова, обавезујућа општа библиотека и преко ње нови Пантеон.

Рекло би се да је већ и ово што је досад изнесено о персоналном плану ретроспективне библиографије доста да се задовољи радозналост исказана у питању које чини други део наслова овог рада. Заиста и сами библиографски подаци, без потпомагања историјским, могу јасно оцртати историјске преокрете, при чему се овај о којем се овде библиографски сведочи заиста с пуним правом може назвати парадигматским. Јасно је да се ради о потпуном посуновраћењу, брзом нестанку старог и још бржем настанку новог света, који су у антагонистичном положају, при чему се сила која потпуно остаје на страни овог другог почиње експлицитно изражавати књижним средствима. Мањак суздржаности у свим формама израза одлика је револуционарних захтева за превредновањем свих вредности. Зато и други библиографски подаци који се могу изнети говоре искључиво о томе да у новој стварности 1945. године треба да настане не само нови свет него и нови човек. То је разлог зашто идеологизирајућа литература свих врста задобија дотад невиђен удео, можда чак и превладавајући, у оквиру целокупне библиографске масе. Технологија је очигледно преузета од совјетских инжењера људских душа.

На првом месту, ту су издања под контролом Агитпропа⁹, на свим његовим разноврсним нивоима (војним и цивилним) и на целокупном српском/југословенском простору. Циљ је једноставан, вршење масовне пропагандне кампање против народних непријатеља. У библиографском смислу, то су они који су у овој години у апсолутном библиографском небићу. Пошто негативни пол овог подухвата није могао бити довољан, јер се бије битка за срца људи, највише младих, штампа се невероватна количина литературе којом треба нове власти представити у најлепшем светлу, тим пре што су за крај године расписани избори којима је требало да комунисти, под маском Народног фронта, формално легализују револуционарно преузимање власти. Стога се најпре приступа митологизацији СССР-а и партизанске борбе под вођством Комунистичке партије Југославије. Совјетска држава приказује се као остварење раја на земљи, те је скоро бескрајан низ пропагандних наслова који, без превише суптилности, треба читаоца да увере у то. Многи од њих издају се на два писма, као и на различитим варијантама српског језика: *Уређење Совјетској Савеза*, *Sovjetska država – država novog tipa*, *Моћ совјетске државе*, *Совјетска школа*, *Спољна пољитика Совјетској Савеза*, *Совјетска интелегенција*, *Колхозни систем: чврст ослонац Совјетске државе*, *Шта су колхози*, *Совјетски учишће у ошацинском рату*, *Устави СССР-а* (велик број издања ћирилицом и латиницом), *Совјетски Савез: велика индустријска држава*, *Историја СССР*, *Суд у СССР*, *Povodom četvrte godišnjice napada na SSSR*, *Akademija znanosti Sovjetskog Saveza*, *Kulturni polet u Sovjetskom Savezu*, *О масовном партијском раду*, *О партији*, *Непобедива партија Лењина – Стаљина*, *Kako su se borili i kako rade boljševici*, *Организациони принципи большевизма*, *Економски развитак груштва* (неколико издања), *Социјалистичка организација грушвеног рада*, *Учење Лењина–Стаљина о праведним и неправедним ратовима*, *Nekoliko primedbi o vaspitanju ratnika Komsomolca*, *Какав треба да буде комсомолац* (неколико издања), *Kakav mora biti komsomolac*, *О омладини*, *Беседе младим комунистима*, *Osobine boljševičkog rukovodioca*, *Мајсторство Црвене армије*, *Украјински партизани*, *О Црвеној армији*, *Реформа брака и заштити деце и мајки у Совјетском Савезу*, *Материнство*, *Брак*, *Породица у совјетском закону*, *Заштита народној здравља у СССР*, *Историјска ешта у развоју совјетске медицине*, *Совјетска жена*, *Совјетска држава и жена*, *Sovjetska žena u Velikom otadžbinskom ratu*, *Sovjetska žena u obrani i*

⁹ О феномену и начину рада: Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945–1952*. (Београд: Rad, 1988).

obnovi domovine... Најозбиљнији део изворне совјетске литературе тицао се историје болшевичке партије. За разлику од знатне већине наслова из ове године који су невеликог опсега, *Историја Свесавезне комунистичке партије (болшевика)* издавала се у разним језичким (одмах и на албанском језику: *Historia e Partisë Komuniste (bolshevike)*) и алфабетским варијантама, у целини као и по посебним поглављима. Разуме се да није могао изостати ни ћирилични ни латинични *Комунистички манифест*, у неколико прештампавања ове године.

Како се да видети, велики је број посебних тема које су агитпроповски обрађиване: решавање женског питања, супериорност совјетске економије, глорификација непобедивости Црвене армије, рад са омладином као основ стварања новог човека, државно уређење, заштита здравља, одлучујућа и водећа улога Комунистичке партије у свему итд.¹⁰ Овај библиографски материјал у највећем делу настао је превођењем унапред припремљених совјетских публикација, које су и иначе у држави болшевика издаване на бројним светским језицима као одјек никад суштински напуштене идеје о светској револуцији. По узору на њих произвођена је на српском језику слична литература. Пошто је оружана борба представљала неупитан темељ, одмах је започео пригодан и популаран историографски и споменичарски рад посвећен њој (*XXI српска ударна дивизија кроз офанзиву, Две године IV српске, За побједу: три године борбе Четврте пролетерске (црногорске) бригаде, Двије године борбе и предница 13. ударне дивизије IV. артије, Војни слом Југославије, Пета непријатељска офанзива, Шеста и седма непријатељска офанзива, Први партизански бој...*). Да би се ипак ти садржаји усвајали ефикасније и без превише напора, настојало се и на сценско-музичким наступима за привлачење омладине, па је издаван и знатан број музикалија, које је требало да уђу право у образовни процес (*Борбене песме, Partizanske pesme, Венац партизанских песама, Pjesme iz borbe, Песме наших партизана, Песме борбе, Друже Тито, љубичице бјела, Партизанска позорница: једночинке*). Изборна година тражила је и производњу изборног материјала, што је уобичајена ствар за свако друштво, но изразита је разлика, у овом случају, што се револуционарни патос изградње новог друштва и људске заједнице, као и борбе против реакције, преносио и на њега (*Пароле с којима Народни фронт иде у изборе, Први изборни говор маршала Тита, Шта значи побједа Народног фронта за омладину, Најдемократскији избори које је познала Југославија, Ваџ Вода иде на изборе, Предизборни проглас Народног фронта Југославије, Политичка прошлост Србије и Народни фронт, Govori i članci povodom izbora za Ustavotvornu skuštinu Jugoslavije, Спара и нова Југославија...*). Примећује се да је питање избора програмски везано за женску еманципацију (*Босанке и Херцеговке тласају, Право тласа жена, Тито женама Југославије, Žene Korduna u borbi i radi, Žene Like: bore se – rade, govore*), јер је придобијање женске популације очигледно био један од основних тактичких захвата, због чега је и основан Антифашистички фронт жена, који такође почиње да издаје пропагандне публикације. Најболније питање било је национално због геноцида извршеног над Србима (у време док се објављују неке од овде поменутих књига, Јасеновац још увек ради, Загреб је у усташким рукама), а нове власти су сматрале да се и оно може решити пропагандом (*Браћство и јединство Срба и Хрватиа, Суштина и значај наше политике браћства народа*). Извршен је литерарним путем и покушај прања недавне мрачне прошлости Бугара који су такође, као део новог комунистичког блока, могли бити укључени у нову југословенску државу (*Današnja Bugarska, O novoj Bugarskoj, Прејораћање Бугарске, Тако се ковало браћство: Бугарска и њена омладина, За браћство Југославије и Бугарске*), па тако и Албанаца (*Албански народ у борби за слободу, Данашња Албанија, Jeunesse d'Albanie*), при чему, занимљиво, није пропуштено да се одмах изда и познати памфлет Д. Туцовића *Србија и Албанија: један прилој кришници завојевачке политике српске буржоазије* (с предговором М. Ћиласа), и то док још увек једва да има Албанаца који пристају уз нову власт.

¹⁰ Горан Милорадовић, „У трагању за „новим човеком“: врхунац културне сарадње Југославије и Совјетског Савеза 1944–1948“, у *Ослобођење Београда 1944.: зборник радова*, главни и одговорни уредник Александар Животић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 422.

Васпитање младог нараштаја, ради његовог одвајања од неповољног утицаја породице, требало је да се одвија кроз стицање класне свести и одговарајуће идеолошко обрађивање укључивањем у разне комунистичке организације (*Радничка класа у ослободилачком рату, Јединство радничке и сељачке омладине, Šta su učinile narodne vlasti na obnovi, Тишовска омладина, Скојевац, Основе за теоретско васпитање*). По узору на званичну совјетску идеологију започињао је и рад на атеизацији, који се у овој првој фази библиографски може посведочити у виду преводних популарних совјетских књижица са научним претензијама, а које су се тичале постања света и човека, у оквиру новоосноване едиције *Наука и животи* (*Порекло човека* М. Плисецког, *Да ли је било почета и да ли ће бити краја свега* Б. Воронцова-Вељаминова, *Наука и сујеверје* и *Необичне небеске појаве* И. Сергејева, *О теорији у васиони* В. Шоронова, *Постанак животи на Земљи* А. Опарина). Очекивано се тако појавио и конвертит Васа Пелагић као један од кључних пропагандиста (*Умовање здравога разума или Шта вели архимандрити, професор и директор једне бојословије о вери и њеним дојмама*).

Оно што без икаквог удубљивања просто упада у очи јесте рађање читавог мноштва нових организација под окриљем Комунистичке партије Југославије, што се лако да пратити и кроз њихове публикације, углавном са конгреса и заседања, од којих су управо бројне омладинске, распоређене по новооснованим републикама и аутономним покрајинама, све до савезног, па и балканског нивоа (Савез социјалистичке омладине Југославије, Уједињени Савез социјалистичке омладине Југославије, Антифашистичка омладина Косова и Метохије, Антифашистичка омладина Црне Горе и Боке, Конгрес омладине балканских народа, Организација младих пионира...). Исто тако, на свакој страници те још увек несастављене библиографије 1945. године наћи ће се и брошуре других бројних антифашистичких организација: њих је толико да се чини понекад како ничега другог ни нема.

Особито је занимљиво погледати шта се збива са књижевношћу. Према свему што се досад показало, очекивано је да и књижевни живот покаже библиографску совјетизацију. Ово питање носи још једну дубљу димензију, јер је руски дух током векова Србима постао толико близак да су га престали раздвајати од својега. Тако је и руска књижевност Србину била на неки начин природно блиска, па књижевни квалитет није морао имати пресудан значај. Ново време искористило је ту околност до највиших могућих граница. Пошто је потреба за „културним радом“ представљала једну од основних совјетских парола, природно је да се она и декларативно и делатно покуша пресадити код нас. На располагању је стајала читава ризница велике класичне руске литературе, али је предност дата ипак оној новијој која се у совјетској држави развија последње три деценије, такозваној соцреалистичкој, чија је улога била најпре васпитна, што је било од преке потребе и за нову српску и југословенску стварност, без обзира на очигледан мањак квалитета. Тако су одмах штампани Фурмановљев *Чајајев*, као и *Како се калио челик* и *Рођени у бури* Н. Островскога, који су већ имали углед нових класика, разуме се и Горки, који је ипак српској публици био познат и много раније (појавило се одмах и издање романа *Маши* на албанском – *Непа*), а затим и они који су јасно посведочили своју приврженост револуцији, попут Шолохова, Мајаковског или А. Толстоја, при чему има знатан број и оних за које данас нико не зна. Но оно што је много важније од овог кратког набрајања руских писаца јесте њихово суштинско преименовање: иако су Руси и пишу руским језиком, несумњиво припадајући руској књижевности, они више ипак нису руски него совјетски писци. То јасно показују имена едиција у чијем се оквиру објављују: *Совјетска књижевност*, *Совјетска савремена књижевност*, *Библиотека совјетске књижевности*. Ово апсурдно именовање књижевности по организационој формацији большевичке власти у СССР-у један је од најснажнијих примера превредновања старих вредности њиховом политичком интерпретацијом усмереном ка дубинском мењању свести, при чему је искориштена српска способност лаког упијања руских садржаја. Овим увек проходним руским каналом дотичало је Србима све оно што су надаље имали усвојити ради потпуног укључивања у совјетску цивилизацију. Апсорбовање обавезних садржаја ипак је ваљало изводити што ближе изворнику, и о томе говори веома велики број

новоиздатих уџбеника руског језика, који је требало да постане *lingua franca* комунистичког света. Он је био алат унутрашње идеолошке хомогенизације мноштва народа СССР-а, па се исти образац могао примењивати и много шире, особито стога што је велика већина комунистичке литературе написана управо на руском: тако би он задобио положај какав грчки језик има у теологији.

На концу овог библиографског прегледа треба додати да се велики удео новонастале литературе тиче бројних издања закона, на савезном и републичким нивоима, што је сасвим разумљиво, јер је убрзана изградња нове државе морала бити и легалистички, макар споља, добро поткрепљена. Уједно, то је био начин извођења старих коминтерновских замисли, најпре о разбијању капиталистичке југословенске заједнице, а онда и о њеном прекомпоновању у светлу решавања националног питања по унапред задатом обрасцу. Види се то по чињеници да се напречац библиографски појављују државне творевине које нису никад постојале, попут Македоније, затим неке чија је давна егзистенција сасвим магловита, као што је Словенија, неке су обновљене (Црна Гора), неке које су толико давно угашене да је избледело свако живо сећање на њих, попут Хрватске (у овом случају нова државност би се могла пружити уназад до 1941, тј. оснивања Независне државе Хрватске, чија је Социјалистичка Република Хрватска *de facto*, иако не и *de iure*, наследница), неке су настале од остатака османске и аустријске окупације (Босна и Херцеговина), а Србија, која је једина унела државност у прву Југославију, добила је две контролне политичке творевине – Војводину и Косово и Метохију. Све ове републике доносе своја правна акта, а судећи по њиховој библиографској учесталости, по онима које у своје име доноси покрајина Војводина, као и по њеним бројним политичким телима која штампају своје публикације, лако би се могло закључити да је и она у ствари република. Тако излази чак и из појединих наслова ове године попут *Уједињености за рад на сузбијању нејисмености на територији Србије, Војводине, Косова и Метохије*, где је република постављена у исту раван са својим покрајинама. У овом смислу веома је занимљива и појава тзв. друштава за културну сарадњу са СССР: као што постоји оно на савезном степену, тако постоје и засебна републичка друштва, а међу њима и војвођанско, са својим посебним издаваштвом.¹¹ Аналитичар би из свега овога могао доследно закључити да се Југославија распала на неколико засебних ентитета, а да је њено постојање у новим околностима само формално, на нивоу лабавог уоквиривања нове политичке стварности.

Рашчлањавање библиографског материјала у овом смеру могло би се и даље наставити. Рецимо, нарочито је велик број нових војних приручника, при чему је већина преведена с руског: овај стандардни поступак убрзане имплементације туђих и пожељних искустава, какав је већ виђен на многим другим пољима јавног живота, могао би овде посведочити и о милитаризацији државе, као да се очекивало неко ново ратовање. Ипак, да се не помисли да је парадигматски преокрет био у толикој мери апсолутан, требало би потражити и трагове старог света. Њих је изузетно мало. Штампано је понешто дела српских писаца као општекултурно наслеђе, што је један од ретких израза библиографског континуитета, али нема ни помена било какве публикације која би се могла сматрати политичком, а да је противна интересима нове елите власти.¹² У сенку одлази и Православна црква, судећи по томе што једва да се, поред две традиционалне посланице, наша каква брошурица духовног садржаја или сепарат из *Гласника СПЦ*. Невелик број издања везаних за практичан живот, понешто медицине, технике и списка из пољопривреде, што је потребно у свим условима без обзира на политичке, донекле ипак нарушавају једноличну монолитност нове друштвене стварности, али то је углавном све.

¹¹ Слободан Селинић, „Југославија, СССР и источноевропске земље 1944–1948“, у *Ослобођење Београда 1944.: зборник радова*, главни и одговорни уредник Александар Животић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 412.

¹² О политичким околностима: Срђан Цветковић, „Милан Грол, Демократска странка и затирање опозиције у Србији уочи избора 1945. године“, у *Друштвено-политичка мисао и делатност Милана Грола*, уредник Александар Костић (Београд: САНУ, 2023), 179–206.

Библиографија и политичке идеје, поново

Но како одговорити на недоумицу шта се од свега овога библиографског материјала може и зашто назвати српским? У опису посла националног библиографа нема доношења вредносних судова, иако има непрестаног расуђивања. Он чак нема ни обавезу анализирања сопствене библиографске грађе, главно његово дело је њено прикупљање, систематизација, представљање на довољно употребљив начин, на основу критеријума које је, може бити, добио од неког другог, рецимо – од оних делатника научне заједнице који су кадри одговорити на питања с почетка текста. Стварне прилике нашег библиографског рада нажалост нису такве, јер довољно стабилна и научно заснована мерила врло често недостају, због чега сам библиограф мора уронити у научна истраживања и тако на споредно место ставити технологију којом би најпре требало да се бави: њему би било лакше да остане у предвиђеној сенци анонимности, из које га не би извела у правом смислу ни чињеница да се ипак под своје дело мора потписати као приређивач. Међутим, непостојање система библиографске теорије не дозвољава му ни да остане искључиво у домену праксе, јер њено извршавање зависи непосредно од припремних радњи утемељених на научном приступу шаренилу библиографских података. Нова невоља са годином о којој је овде реч јесте што је оно неприродним деловањем нових политичких околности, с једне стране, веома нарушено, а са друге стране библиографски репертоар вештачки је толико разуђен да је потребно створити читаву нову стратегију односа према њему, како би се добио производ који би се могао назвати српском библиографијом. Наиме, чињеница је да књижна грађа сведочи о успостављању сасвим нових односа унутар националне стварности нове државе, што доводи у питање употребљивост старијих критеријума, на основу којих се углавном могло одредити шта се и зашто назива српским. Политички мотивисано стварање нових нација, изведено углавном у оквиру потенцијала српске етничке заједнице, непобитно изводи на сцену и нове националне библиографске ентитете, али од српског библиографа тражи одговор на питање до које мере он то може и треба уважити. При том он не може имати ни исти однос према, рецимо, политичким Црногорцима и политичким Македонцима, чија се генеза веома разликује, а мора имати у виду да је целокупан или већински корпус издавачке делатности на територијама неких новонасталих република раније био сврстан у српски, да би сад декларативно био одузет од њега. Блиска будућност, учвршћење нове власти и њене националне идеологије, показује овај проблем још јасније, о чему сведоче и зачеци организованог рада на ретроспективној библиографији код Срба педесетих година, јер је првобитни план био свођење српског на србијанско. Све од тада српски библиографи, онолико колико су некада смели или колико данас умеју, спасавају српску књигу од идентитетског расипања. Истине ради, треба рећи да права линија води од новаковићевског добровољног редукционизма протојугословенског типа све до оваквог присилног покушаја затварања у оквиру социјалистичке Србије и српства из којег је одстрањено много шта што га је вековима чинило самобитним. Требало је, очигледно, да кола српске историје окрену низа страну како би се од ових тенденција начинило правило.

Треба библиографија, још увек

Анализа библиографског материјала насталог 1945. године показала је много занимљивости. Српски библиограф је најпре заузео позицију потпуне необавештености, како би, чинећи се невешт, покушао да књижну грађу сагледа „методом чуђења“. То му је омогућило да, поредећи је са предратним годинама, изнесе на видело све оне силне разлике, све новине које се готово одједном појављују на библиографском хоризонту. На основу тога, закључио је да се одиграо прави парадигматски прелом, чија су последица брзи нестанак старог и устоличење новог света. То је најбољи доказ да тумачење библиографског метајезика може омогућити да се историјски тренутак ослика у високом степену фактографске верности, јер живот књиге у

Војновић Ж. „Четрдесет пета, рођење врлог новог света...“, 15–27

потпуности одражава друштвена кретања, те портрет доба може изгледати чак и пластичније од онога којег би могли насликати историографи. Укрштањем различитих података, при чему су они добијени библиографском анализом од првокласног значаја, добија се целовита повест о једном времену. У овом случају, пошто је библиограф на половини свог подухвата скинуо маску добровољног незнања, свој налаз ће моћи повезати са већ општепознатим чињеницама о карактеру и начину успостављања нове, револуционарне власти. Са једне стране, она се учвршћивала прорачунатим и нескривеним терором који се огледао у десетинама хиљада бесправно уморених и много више утамничених¹³, а са друге пропагандним издавачким радом који се борио за душе људи ради што бржег стварања нове свести. Зато се у проматраном материјалу примећује потпуна превласт брошуре као кратке књижне форме згодне за пропагандно деловање и вођење психолошког рата. Поред тога, удео латиничних издања је у огромном порасту, у чему је лако препознати извесну превратничку намеру. Све ово изазвало је огромне потешкоће традиционалном српском идентитету, чији су садржаји почели плански да се растачу и уступају место новоствореним другима, а он сам затвара се у политичку Прокрустову постељу практично саздану 1945. године, а теоретски и раније. Очекиван резултат таквих подухвата је сужавање граница самоспознања и кривотворење националне самосвести њиховим идеолошки наметнутим редефинисањем у смеру усвајања не само туђинских него и непријатељских наратива. То се неминовно одразило на обухват и унутрашњи карактер српске ретроспективне библиографије, која не од јуче тражи начине успостављања суштинске везе са сопственим прошавшим вековима и путеве обнављања српских становишта, како би се насликао – наравно, на научно успостављеним темељима – што истинитији портрет српске историјске заједнице.

Литература:

1. Cvetković, Srđan. „Milan Grol, Demokratska stranka i zatiranje opozicije u Srbiji uoči izbora 1945. godine“. U *Društveno-politička misao i delatnost Milana Grola*, urednik Aleksandar Kostić, 179–206. Beograd: SANU, 2023.
2. Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića. 1, Likvidacija „narodnih neprijatelja“: 1944–1953*. Beograd: Službeni glasnik, 2019.
3. Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945–1952*. Beograd: Rad, 1988.
4. *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije. 2, Kongresi i zemaljske konferencije KPJ: 1919–1937*. Beograd: Istorijско odeljenje Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, 1950.
5. Леликова, Наталиа Константиновна. „Национална библиографија у цифрову епоху: међународна регламентација и отечественији опит“. *Библиосфера* No. 2 (2021): 37–43.
6. Marković, Dragan i Ljubiša Ristović. *Politička suđenja. 1*. Beograd: Partizanske staze, 1969.
7. Miloradović, Goran. „U traganju za ‚novim čovekom‘: vrhunac kulturne saradnje Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1944–1948“. U *Oslobođenje Beograda 1944.: zbornik radova*, glavni i odgovorni urednik Aleksandar Životić, 419–436. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010.
8. Milošević, Miladin. „Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine“. *Istorijski zapisi* God. 27, br. 3–4 (2002): 99–124.
9. Selinić, Slobodan. „Jugoslavija, SSSR i istočnoevropske zemlje 1944–1948“. U *Oslobođenje Beograda 1944.: zbornik radova*, glavni i odgovorni urednik Aleksandar Životić, 393–412. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010.

¹³ Види шире и документовано о томе: Срђан Цветковић, *Између српа и чекића. 1, Ликвидација „народних непријатеља“: 1944–1953* (Београд: Службени гласник, 2019).

10. Vojnović, Žarko. „Srpski pogled na srpsku nacionalnu bibliografiju (konačno)“. *Verzal* Godina 1, broj 1 (2021): 39–46.
11. Vojnović, Žarko. „Zašto je neka knjiga srpska i kako se na to pitanje odgovaralo od Šafarika do danas“. U *Srpska književnost u istorijama književnosti*, urednik Zlata Bojović, 157–177. Beograd: SANU, 2022.

The Year of Forty Five, Birth of the Brave New World, or What One Can See in Bibliographical Data

Summary

Producing bibliographical analyses is very rare in domestic practice, probably as a consequence of an insufficiently developed bibliographical theory that isn't able to demonstrate the range and deeper meaning of the bibliographer's work. The retrospective national bibliography deals with a large amount of book material and, as such, offers great possibilities for various analytical actions. Being aimed at the past, it is convenient for historiographical treatment, especially with statistical methods. Therefore, the work brings a review of bibliographical material created in 1945 covering the territory of the newly established Yugoslav socialist state, particularly the Socialist Republic of Serbia. The aim was to show how by parsing of the whole of book material from the chosen period one may show and interpret historical and political changes in a certain territory and how it influences a certain historical community, and finally, the very character of the national bibliography, after the paradigmatic turn that took place without any doubt.

Key words: retrospective bibliography, 1945, bibliographical analysis, Serbs, book, propaganda

Примљено: 20. фебруара 2026.
Исправке рукописа: 21. априла 2026.
Прихваћено за објављивање: 24. априла 2026.